

Artur Figura

ZABUDOWA AKROPOLU W JEROZOLIMIE OD CZASÓW PANOWANIA DAWIDA (OK. 1000 R. PRZED CHR.) DO 586 PRZED CHR.

Jerozolima, jedno z najstarszych miast Bliskiego Wschodu, leży wśród gór Judei w odległości 52 km od Morza Śródziemnego i 30 km Jordanu. Wymieniana jest już w tekstach egipskich z okresu amarnęskiego (XIV w. przed Chr.); gdzie występuje w akadyjskiej formie Urusalim, oznaczającej prawdopodobnie miasto boga Salema. Niektórzy autorowie chcą odnaleźć nazwę miasta w egipskich tzw. tekstach złorzeczających z XIX w. przed Chr., które mówią o miejscowości Aw-szam. Podczas zdobywania Kanaanu przez Izraelitów, co według powszechnie przyjmowanej chronologii miało miejsce ok. roku 1250—1150 przed Chr., miasto zamieszkiwała ludność kananejska, a ściślej mówiąc Jebuzyci; od których przyjęta została ówczesna nazwa twierdzy — Jebus.

Jerozolima leży na płaskowyżu wapiennym o skłonie południowo-wschodnim, o przeciętnej wysokości 800 m npm, który tworzy rodzaj półwyspu łączącego się na północy z górą Skopus i grzbietem gór Judzkich. Od wschodu oddziela miasto od Góry Oliwnej dolina Cedronu, zwana inaczej doliną Jozafaa, natomiast od zachodu i południa dolina Hinnom (inaczej Gehenna). Przez środek miasta z północy na południe rozciąga się dolina Tyropeon, dziś zwana Wadi, doliną. Dzieli ona Jerozolimę na dwie nierównej wysokości części: wschodnią i zachodnią. W czasach panowania Dawida i Salomona zabudowa miasta koncentrowała się na wzgórzu wschodnim, które choć niższe od zachodniego było bardziej strome i urwiste, co w dużym stopniu zwiększało obronność twierdzy. W północnej części miasta leżała Moria (hebr. *eres ha-Morijjah*, znaczy „ziemia Moria”), zwana też wzgórzem świątynnym. Wzniesienie to znane także z Biblii jako klepisko Ornana Jebuzyty (por. 2 Sm 24, 18—25) według tradycji było miejscem, gdzie Abraham spotkał Melchizedeka (por. Rdz 14, 17—24). Na południe od wzgórza Moria wznosi się Ofel (hebr. *ha-Ofel*, znaczy wzgórze, twierdza), które jest częścią wzgórza wschodniego. Nazwę Ofel, często cytowaną w Biblii (por. 2 Krn 27, 3; 33, 14; Iz 32, 14; Ne 3, 26—27 i in.), rozciągnięto we wczesnym średniowieczu na całe wzgórze między al-Haram asz-Szarif (dzisiejsza nazwa wzgórza świątynnego) a sadzawką Siloë. Obecnie uczeni zastanawiają się, czy nazwa Ofel odnosi się jedynie do centralnego obszaru wzgórza, czy jest ona nazwą własną oznaczającą konkretną twierdzę. Wybitny archeolog izraelski Y. Shiloh dowodzi, że nazwa ta odnosi się do centralnego obszaru w każdej twierdzy, a nie jak chcą inni wyłącznie do Jerozolimy. Zwraca uwagę na to, że nazwa ta nie była używana jedynie w związku z Jerozolimą. Biblia mówi nam bowiem

o Ofel w Samarii (por. 2 Krl. 5, 24), a ze steli Meszy dowiadujemy się, że król Moabu zbudował Ofel w Dibon¹. W związku z tym uczone izraelski uważa, że Ofel jest architektonicznym terminem oznaczającym wyniesione miejsce w twierdzy i takie rozwiązanie jest chyba najbardziej prawdopodobne. Teksty biblijne wskazują na to, że w południowej części wzgórza wschodniego (zwanej dzisiaj przez Arabów ad-Dahurah) znajdowała się jebuzycka twierdza Syjon (hebr. *Sijjon*), która po zdobyciu przez Dawida została nazwana „miastem Dawida” (por. 2 Sm 5, 7; Krn 11, 5). W czasach panowania Salomona (ok. 965—926 przed Chr.) we wschodniej części wzgórza Ofel wzniesiono z olbrzymich bloków kamienia tzw. Millo (znaczy nasyp), które być może było obronną częścią pałacu Salomona. Wskazuje na to hebrajski zwrot *Bet-Millo*, który oznacza umocniony dom (por. Sdz 9, 6). Zupełnie inną hipotezę dotyczącą Millo wysunął O. P. Vincent, który uważa, że nie chodzi tu o Millo w znaczeniu muru fortyfikacyjnego, lecz w znaczeniu asyryjskiego wyrazu *milu* — znaczy obfitość wody, wielka woda². Byłaby to więc aluzja do kanału, którym woda ze źródła Gihon płynęła do miasta.

Pierwsze systematyczne wykopaliska w Jerozolimie dotyczące interesującego nas okresu w historii miasta przeprowadzone były z ramienia Palestine Exploration Fund w latach 1864—1867 pod kierownictwem C. Warrena³. Badania te były kontynuowane w latach 1894—1897 przez F. J. Blissa i A. C. Dickiego, którzy próbowali odtworzyć linię murów na wzgórzu Ofel⁴. W latach 1913—1914, uczone francuski R. Weill przeprowadził szerokie prace archeologiczne w południowej części tzw. „miasta Dawida”⁵. Kolejnymi badaniami z ramienia Palestine Exploration Fund (lata 1923—1928) kierowali R. A. S. Macalister i J. D. Duncan, a następnie J. W. Crowfoot. Macalister badał obszar na szczycie wzgórza Ofel, Crowfoot zaś prowadził prace na zachodnim jego zboczu (odkrył m.in.: bramę wjazdową z potężnymi fortyfikacjami z okresu hasmonejskiego⁶. W 1961 roku z ramienia British School of Archaeology, Palestine Exploration Fund i British Academy z udziałem Dominican Biblical School i Royal Ontario Museum zakrojonymi na szeroką skalę pracami kierowali bardzo zasłużeni dla archeologii biblijnej badacze: K. M. Kenyon

¹ J. B. Pritchard, ed., ANEP, 1969, s. 851—852.

² L. H. Vincent, A. M. Stève, *Jérusalem de l'Ancien Testament. Recherches d'archéologie et d'histoire*, T. I—II, Paris, 1956, s. 636—637.

³ Wyniki tych badań zostały opublikowane w pracy: C. W. Wilson, C. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, Jerusalem, 1871.

⁴ Wyniki ogłoszono w pracy: F. J. Bliss, A. C. Dickie, *Excavations at Jerusalem*, Jerusalem, 1898.

⁵ zob. R. Weill, *La Cité de David, Compte rendu des fouilles exécutées à Jérusalem, sur le de la ville primitive*. Campagne de 1913—1914, t. 1—2, Paris, 1920.

⁶ zob. R. A. S. Macalister, *First Quarterly Report on the Excavation of the Eastern Hill of Jerusalem*, PEFAQS (1924), s. 9—23.

i O. R. de Vaux. Trwały one do 1967 roku i dostarczyły szeregu nowych odkryć rzucających więcej światła na zabudowę Jerozolimy w okresie od średniego brązu (zwanego inaczej okresem kananejskim średnim II-A — ok. 1900 do 1800 przed Chr.) do epoki hellenistycznej (ok. 330—63 r. przed Chr.)⁷. W latach 1973—1974 z ramienia Hebrew University i Israel Department of Antiquities and Museums badania prowadzili S. Ben-Arieh i E. Netzer⁸. Od 1968 do 1978 roku trwały wykopaliska na wzgórzu świątynnym, którymi kierował B. Mazar (Hebrew University of Jerusalem)⁹. W 1978 r. wznowiono badania w tzw. „mieście Dawida”, które trwały do 1985 r., a kierował nimi prof. Y. Shiloh z ramienia City of David Society. Prace prowadzono na wschodnim zboczu wzgórza, gdzie odsłonięto warstwy zabudowy od okresu chalkolitu (ok. 4000—3200 przed Chr.) aż do zburzenia miasta przez Rzymian w 70 r. po Chr.

Badania archeologiczne dowiodły, że początkowe osadnictwo w Jerozolimie skupiało się na wzgórzu Ofel i na terenie późniejszego „miasta Dawida”, a nie jak sądzono jeszcze w XIX w. na wzgórzu zachodnim. Częste zmiany w zabudowie oraz ogromne zniszczenia jakim uległa Jerozolima w dużym stopniu utrudniły lub wręcz uniemożliwiły odkrycie pozostałości najwcześniejszego osadnictwa. Pomimo tego, wiele dowodów archeologicznych wskazuje na konkurencję zamieszkania w tym historycznym miejscu od okresu chalkolitu. Podczas wykopalisk na wzgórzu Ofel i w „mieście Dawida” prowadzonych przez R. A. S. Macalistera i wznowionych w latach sześćdziesiątych pod kierunkiem K. M. Kenyon odkryto m.in.: importowane misy cypryjskie datowane na okres średniego brązu II-A, tj. ok. 1900—1800 r. przed Chr.¹⁰. Ponadto pani Kenyon na wschodnim zboczu Ofel odnalazła pozostałości masywnego muru o grubości ok. 2,5 m, zbudowanego z nieobrobionych kamieni oraz sąsiadującą z nimi wieżę. Budowę tych założeń datowała na okres średniego brązu II-A¹¹. Dowodem wczesnego osadnictwa na tym obszarze są także nekropole z okresu średniego i późnego brązu (ok. 1900—1200 przed Chr.) odkryte na zachodnich zboczach Góry Oliwnej i w dolinie Cedronu. Groby tam odnalezione mają formę prostokątnych dołów ze ścianami wykładanymi kamieniami, przykrytych płytami kamiennymi. Wewnątrz nich znaleziono dużą ilość ceramiki, egipskie skara-

⁷ zob. K. M. Kenyon, *Jerusalem: Excavating 300 Years of History*, London, 1967, s. 19—104.

⁸ zob. Y. Ben-Arieh, *The First Surveyed Maps of Jerusalem*, EI 11 (1973), s. 64—74.

⁹ Wyniki swoich prac przedstawił B. Mazar na I Międzynarodowym Kongresie Archeologii Biblijanej, który odbył się w 1984 roku w Jerozolimie. zob. B. Mazar, *Temple Mount*, w: *Biblical Archeology Today*. Proceedings of the International Congress on Biblical Archeology, Jerusalem, 1985, s. 463—468.

¹⁰ zob. EAEHL, t. 2, s. 579.

¹¹ zob. op. cit., t. 2, s. 584.

beusze i broń¹². Poza dowodami archeologicznymi informacje o Jerozolimie znajdujemy także w tzw. listach z Tell el-Amarna pochodzących z 1 połowy XIV w. przed Chr. Wśród nich na uwagę zasługuje korespondencja dyplomatyczna pomiędzy ówczesnym władcą Jerozolimy o imieniu Arad-hi-pa, a Amenhotepem III i Amenhotepem IV (Echnatonem). W okresie późnego brązu (ok. 1550—1200 przed Chr.) ówczesni mieszkańcy miasta — Jebuzyci znacznie rozszerzyli twierdzę, wznosząc nowe mury obronne, biegnące środkiem zbocza Ofel. Podczas badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1978—85 w „mieście Dawida” odkryto pozostałości twierdzy kanańskiej z XIV—XIII w. przed Chr., którą prawdopodobnie była owa słynna twierdza Syjon wzmiankowana w Biblii (por. 2 Sm 5, 7; 1 Krl 8, 1). Według tradycji starotestamentalnej, po wkroczeniu Izraelitów na tereny Kanaanu, Jozue zaliczył Jerozolimę do pokolenia Beniamina (por. Joz 15, 8; 18, 16), jednak przez długi czas twierdza Jebuzytów pozostawała nie zdobyta. Dopiero wódz Dawida Joab przedostał się tunelem (*sinnor*) do środka fortecy i ok. 1000 roku przed Chr. Jerozolima została zajęta (por. 2 Sm 5, 6—9; 1 Krn 11, 4—7) i jej nazwę zmieniono na „miasto Dawida”. Przez sprowadzenie Arki Przymierza i wzniesienie ołtarza na klepisku Ornana Jebuzyty (por. 2 Sm 24, 16—25) miasto stało się religijną i polityczną stolicą narodu. Biblia kilkakrotnie wspomina o działalności budowlanej Dawida w Jerozolimie. Podczas jego panowania wybudowano dzielnicę mieszkalną wokół „miasta Dawida” (por. 1 Krl 11, 8), wzmocniono również mury miasta (por. 2 Sm 5, 9). Przy budowie nowej stolicy Izraelici, którzy nie byli zbyt doświadczonymi budowniczymi, skorzystali z pomocy fenickich rzemieślników, a także wykorzystali materiał budowlany przysłany przez Hiram, króla Tyru. Dzięki temu mogli w stosunkowo krótkim czasie wybudować pałac królewski (por. 1 Krn 14, 1; 2 Sm 5, 11), który najprawdopodobniej został wzniesiony na szczycie „miasta Dawida”¹³.

Ostatnie badania archeologiczne przeprowadzone przez Y. Shilona na terenie „miasta Dawida” przyniosły szereg ciekawych odkryć związanych z osadnictwem na tym terenie w czasach panowania Dawida. W rejonie północnym archeolodzy odsłanili bardzo dobrze zachowaną kamienną konstrukcję schodkową, która sięgała do wysokości ok. 18 m i wzniesiona była na pozostałościach murów, które praw-

¹² zob. H. E. Stutchbury, *Excavations in the Kedron Valley*, PEQ (1961), s. 101—113; P. Lemaire, *Une tombe du Récent Bronze au Mont Oliviers*, LA 5 (1955—56), s. 261—299.

¹³ zob. rekonstrukcję Jerozolimy w czasach Dawida, w: M. Avi-Yonah, D. H. Amiran, J. J. Rothschild, H. M. Z. Meyer, B. Mazar, *Jerusalem. The saga of the Holy City*, Jerusalem, 1954, rys. XV.

dopodobnie należały do kananejskiej twierdzy Jebuzytów¹⁴. Wniosek ten potwierdzają odkrycia ceramiki tam odnalezionej, datowanej na XII w. przed Chr. Wcześniej, w latach 1923—25, R. A. S. Macalister odkrył w pobliżu odnalezionej ostatnio kamiennej konstrukcji schodkowej wieżę, którą nazwał „Wieżą Dawida” i której budowę datował na czasy panowania pierwszych królów Izraela. Jednak po badaniach pani Kenyon i prof. Shiloha okazało się, że wieża ta jest dużo późniejsza i pochodzi z czasów hasmonejskich (ok. II w. przed Chr.)¹⁵.

Powyżej kamiennej konstrukcji schodkowej odsłonięto wiele pozostałości domów, które zbudowano w początkach VIII w. przed Chr. Chronologię tę potwierdzają znaleziska ceramiki, hebrajskich ostraków i plaketek z kości słoniowej datowanych na ten właśnie okres. Powyższe odkrycia dowiodły, że konstrukcja ta została zbudowana pomiędzy końcem XII a początkiem VIII w. przed Chr. W oparciu o szczegółowe badania stratygraficzne prof. Y. Shiloh skłonny jest datować jej budowę na X w. przed Chr.¹⁶ i datę tę wydaje się też potwierdzać olbrzymia aktywność budowlana w Jerozolimie podczas panowania pierwszych królów. Nie wyjaśniono jeszcze celu, w jakim wybudowano tak monumentalną kamienną konstrukcję. Na pewno stanowiła ona część olbrzymich założeń pałacowych. Prof. Y. Shiloh przypuszcza, że była ona częścią systemu obronnego wybudowanego w tym miejscu w czasach panowania Dawida. Jest również możliwe, że konstrukcja ta stanowiła linię graniczną pomiędzy wzgórzem Ofel a resztą miasta rozciągającą się na południe i wschód od tego miejsca (co oczywiście nie wyklucza wyżej przedstawionych hipotez). Być może przyszłe badania archeologiczne przyczynią się do rozwiązania problemu funkcji tej budowli.

Jak już wspomniano, czasy panowania króla Salomona (lata ok. 960—930 przed Chr.) to okres olbrzymiej aktywności budowlanej w Jerozolimie, kiedy to w stolicy państwa izraelskiego wzniesiono budowle, z których słynęła ona przez kilka wieków później: olbrzymi kompleks pałacowy i świątynię. Po śmierci swego ojca Salomon postanowił rozbudować miasto i zwrócił uwagę na północną część wschodniego wzgórza, którego wierzchołek (744 m npm) panował nad dotychczasowym miastem. Tam zdecydował się wnieść zespół architektoniczny godny swej potęgi i sławy, którą spodziewał się zdobyć we własnym kraju i poza jej granicami. Dla realizacji swych ambitnych planów potrzebował wysoko kwalifikowanych rzemieślników i wielu różnych surowców, których nie mógł znaleźć w Palestynie. Nawiązał zatem pertraktacje z Hiramem i zawarł z nim układ (por.

¹⁴ zob. Y. Shiloh, *The City of David: 1978—1983*, w: *Biblical Archeology Today*. Proceedings of the International Congress on Biblical Archeology, Jerusalem, 1985, s. 453—454.

¹⁵ zob. EAEHL, t. 2, s. 594.

¹⁶ zob. Y. Shiloh, *The City of David Archeological Project. The Third Season — 1980*, BA 44 (1981), s. 167.

1 Krl 5, 15—32), na mocy którego król fenicki zobowiązywał się dostarczyć nie tylko drewno (cedry i cyprisy), lecz również kwalifikowanych robotników: kamieniarzy i cieśli.

Według tradycji starotestamentalnej, w wielkim architektonicznym zespole należy rozróżnić następujące elementy: pałac (por. 1 Krl 7, 8), dom lasu Libanu (por. 1 Krl 7, 2—5), sala kolumnowa (por. 1 Krl 7, 6), sala tronowa (por. 1 Krl 7, 7) i dom córki faraona (por. 1 Krl 7, 8). Niestety dotychczasowe badania archeologiczne nie przyniosły odkrycia jakichkolwiek pozostałości kompleksu pałaców zbudowanych przez Salomona, co oczywiście nie przesądza, że nie zachowały się one do naszych czasów¹⁷. Niepowodzenie archeologii w tej kwestii jest bowiem bardzo często niezależne od czynionych w tym kierunku wysiłków. Jerozolima jest miejscem, gdzie przeprowadzenie badań archeologicznych na szeroką skalę jest niejednokrotnie utrudnione, a niekiedy wręcz niemożliwe. Wpływa na to przede wszystkim współczesna zabudowa miasta oraz częste konflikty na tle religijnym.

Miejscem wybranym przez Salomona pod budowę świątyni była Moria, wzgórze stanowiące przedłużenie Ofel w kierunku północnym. Tam właśnie znajdowało się owo słynne klepisko Ornana Jebuzyty, wykupione przez Dawida, który na miejscu tym wybudował ołtarz i umieścił w nim Arkę Przymierza (por. 2 Sm 24, 16—25). Wypada zaznaczyć, że już Dawid planował budowę stałej świątyni, ale Bóg za pośrednictwem proroka Natana oznajmił mu, że nie nastał jeszcze odpowiedni moment dla budowy domu Jahwe (por. 2 Sm 7, 1—16). O świątyni Salomona posiadamy dość szczegółowe informacje w 1 Krl 6—8 i 2 Krn 3—7. Przekazy te nie dają jednak dostatecznej podstawy do rekonstrukcji świątyni jerozolimskiej bez uwzględnienia porównawczego materiału archeologicznego. Z tego powodu od połowy ubiegłego wieku świątynia stanowi przedmiot bardzo intensywnych studiów. Mimo licznych badań w Jerozolimie dotychczas nie odkryto żadnego fragmentu tej budowli. Zdołano jednak ustalić jej miejsce oraz — w oparciu o dane biblijne i porównawczy materiał archeologiczny — w głównych zarysach odtworzyć jej wygląd¹⁸. Już w XIX w. przy rekonstrukcji omawianego obiektu zwracano uwagę na fenicki model budowli Salomona. Dokładniejsze rekonstrukcje pojawiają się dopiero po opublikowaniu przez W. Andrae wyników badań architektury sakralnej na Bliskim Wschodzie. Nowy etap badań zaczął się po odkryciu świątyni w Tel Tainat (w północnej Syrii), zbu-

¹⁷ Przynależność schodkowej kamiennej konstrukcji, odsłoniętej przez prof. Shiloha podczas ostatnich badań, do zespołu budowli pałacowych nie została dowiedziona z powodu nie odnalezienia tych ostatnich. Konieczne są więc dodatkowe prace badawcze, które pomogłyby rozwiązać ten problem.

¹⁸ Rekonstrukcję świątyni znajdzie czytelnik m. in. w książce: G. E. Wright, *Biblical Archeology*, London, 1957, s. 138.

dowanej przez architektów fenickich w VIII w. przed Chr.¹⁹. Ze względu na podobieństwo planu (trójdzielnosc, orientacja) w rekonstrukcjach świątyni jerozolimskiej mówi się odtąd o syryjskim typie budowli sakralnej²⁰. Niezwykle żmudne studia prowadzące do rekonstrukcji świątyni przeprowadził L. H. Vincent, a wyniki swych badań opublikował w monumentalnym dziele o Jerozolimie w czasach Starego Testamentu²¹. Dalszych danych na temat pochodzenia i charakteru architektury świątyni Salomona dostarczyły wykopaliska przeprowadzone w Chacor w Palestynie, gdzie odkryto trójdzielną świątynię z XIV—XIII w. przed Chr. Prace te dały podstawę do zaliczania świątyni jerozolimskiej do typu syryjsko-fenickiego. Oczywiście idealnego materiału porównawczego mogłaby dostarczyć świątynia fenicka z X w. przed Chr., ale jak dotąd muszą wystarczyć badaczom wymienione wyżej przykłady budowli.

Inną ważną budowlą wzniesioną przez Salomona w Jerozolimie po ukończeniu budowy pałacu królewskiego i świątyni była budowla zw. Millo. Jak już wspomniano była to prawdopodobnie jakaś budowla fortyfikacyjna, wzniesiona być może dla osłonięcia nizinnego terenu stanowiącego przejście między wzgórzem Ofel a świątynią (por. 1 Krl 9, 15; 11, 27)²². Biblia mówi nam także o naprawach i wzmacnianiu murów obronnych Jerozolimy prowadzonych w czasach panowania Salomona (por. 1 Krl 9, 15). Po jego śmierci aktywność budowlana znacznie zmalała. Kolejni królowie państwa judzkiego nie mogą poszczycić się jakimś większymi zasługami w tym zakresie. Kolejne najazdy na Jerozolimę i Judeę zmuszają władców do stałego wzmacniania i naprawiania fortyfikacji. I tak, na początku VIII w. przed Chr., w czasach wzrostu potęgi Asyrii, król Amaszasz restauruje mury i buduje wieże (por. 2 Krn 26, 9). Jego syn, Jotam prowadzi dalej prace ojca, zwłaszcza na wzgórzu Ofel (por. 2 Krl 15, 35; 2 Krn 27, 2n). Ezechiasz, panujący w Jerozolimie w latach 716—687 przed Chr. stanął w obliczu groźby najazdu asyryjskiego i z tego powodu przystąpił do szeregu prac budowlanych, których głównym celem było umocnienie murów obronnych stolicy państwa. W pierwszym rzędzie wzmocnił Millo oraz mury wraz z wieżami, a następnie wybudował nowy mur (por. 2 Krn 32, 5). Inną zasługą Ezechiasza było przekopanie kanału długości ok. 553 m, który doprowadził wodę ze źródła Gihon do sadzawki Siloe, znajdującej się w pld.-zach. części miasta. Kolejny król Manasses (ok. 687—642 przed Chr.) wybudował mur zewnętrzny wokół miasta Dawida, na zachód od źródła Gihon i wokół Ofel (por. 2 Krn 33, 14). Tyle podaje

¹⁹ Uczony francuski A. Parrot datuje ją na IX w. przed Chr., zob. A. Parrot, *Wśród zabytków Samarii i Jerozolimy*, Warszawa, 1971 s. 98.

²⁰ zob. *Archeologia Palestyny*. Praca zbiorowa pod red. ks. L. Stefaniaka, Poznań—Warszawa—Lublin, 1973, s. 716.

²¹ zob. L. H. Vincent, A. M. Steve, op. cit., t. I, s. 373—531.

²² zob. G. Ricciotti, *Dzieje Izraela*, Warszawa, 1956, s. 304—305.

nam Biblia odnośnie działalności budowlanej w okresie podzielonej monarchii (od ok. 930 do 586 r. przed Chr.). W tym miejscu nasuwa się pytanie: czy badania archeologiczne odsłoniły pozostałości zabudowy akropolu jerozolimskiego w interesującym nas okresie po śmierci Salomona? Na podstawie prac K. M. Kenyon w latach 1961—67, a przede wszystkim ostatnich wykopalisk możemy na to pytanie odpowiedzieć twierdząco. Podczas ostatnich badań Y. Shiloh²³ wyróżnił trzy warstwy, w których odnalazł resztki zabudowy z VIII—VII w. przed Chr. Jak wykazały wykopaliska, prawdopodobnie na przełomie VIII i VII w. przed Chr., schodkowa kamienna konstrukcja, odkryta w rejonie północnym, przykryta została szeregiem kamiennych taras, które posłużyły jako baza dla budowli wzniesionych w połowie VII w. przed Chr. Trzy z odkrytych budynków są interesujące i godne bardziej szczegółowego omówienia, mianowicie tzw. „Dom Ahielea”, tzw. „Spalony Dom”, oraz tzw. „Dom ze stemplami”. Budowla nazwana „Domem Ahielea” składała się z czterech pomieszczeń, z których główne posiadało cztery kamienne filary wspierające strop. Dom ten posiadał klatkę schodową prowadzącą na górne piętro, bądź na dach. Wewnątrz, w jednym z pomieszczeń, znaleziono ostrakon zawierający inskrypcję z hebrajskim imieniem Ahiel (stąd nazwa budynku) oraz 37 glinianych naczyń z dwoma lub czterema uchwytami. Uchwyty te zawierały stemple z odciskiem rozety, która była typowym motywem dekoracyjnym w 1 poł. VII w. przed Chr. Drugim ciekawym budynkiem był tzw. „Spalony Dom”, który swą nazwę zawdzięcza zwęglonej warstwie drewna o grubości ok. 70 cm, odnalezionej w jego wnętrzu. Ściany tego domu zachowane były miejscami aż do drugiego piętra. Budowla ta zniszczona została najprawdopodobniej w czasie najazdu babilońskiego i zburzenia Jerozolimy przez Nabuchodonozera w 586 roku przed Chr. Wewnątrz, oprócz wspomnianych spalonych pozostałości belek stropowych, znaleziono dużą ilość grotów do strzał oraz szereg elementów drewnianych i z kości słoniowej, które pierwotnie należały do drewnianego wyposażenia mieszkania²⁴.

U podstawy kamiennej konstrukcji schodkowej znajdował się tzw. „Dom ze stemplami”, datowany przez odkrywców na VII lub początek VI w. przed Chr. W jednym z jego pomieszczeń odkryto doskonale zachowaną grupę glinianych bullae (odcisków pieczęci)²⁵. Dobry stan ich zachowania zawdzięczamy niewątpliwie pożarowi spowodowanemu przez najazd babiloński w 586 r. przed Chr. Spowodował on wypalenie glinianych bullae i doskonale utrwalenie na nich napisu. Z 51 znalezionych odcisków pieczęci, 41 zawierało czytelne inskrypcje. Cztery bullae bez inskrypcji posiadały wizerunki ptaka, odważnika i prawdopodobnie ołtarza. Na przedniej stronie odcisku znajduje się

²³ zob. Y. Shiloh, *The City of David: 1978—1983...*, s. 458.

²⁴ op. cit., s. 459.

²⁵ zob. H. Shanks, *The City of David After Five Years of Digging*, BAR XI (1985), nr. 6, s. 32.

inskrypcja zawierająca typową dla 7 i 6-wiecznych pieczęci formułę, która brzmi: „należący do X syna Y”. Jeden odcisk pieczęci wydaje się być szczególnie ważny i interesujący, gdyż wymienia osobę wzmiankowaną w Biblii. Inskrypcja na nim podaje: „Należący do Gemariasza syna Szafana”²⁶. Jak podaje Biblia Gemariasz, syn Szafana był pisarzem działającym na dworze króla judzkiego Jojakima, który panował od ok. 608 do 597 r. przed Chr. (por. Jr 36, 10—12, 25). Prof. Y. Shiloh sądzi, że jest niezwykle prawdopodobne, iż Gemariasz syn Szafana z odcisku pieczęci jest tą samą osobą, o której wspomina Księga Jeremiasza. W tym miejscu nasuwa się kolejne pytanie. Czy pomieszczenie nazwane „Domem ze stemplami” było prywatnym, domowym archiwum rodzinnym, czy może stanowiło jeden z magazynów archiwum państwowego mieszczącego się w administracyjnym centrum „Miasta Dawida”? Na ten drugi wniosek wydaje się wskazywać obecność odcisku pieczęci z imieniem Gemariasza syna Szafana (przyjmując oczywiście, że był on rzeczywiście pisarzem króla Jojakima). Prof. Shiloh zwraca ponadto uwagę na fakt, że imiona na bullae nie powtarzają się, czego można by się spodziewać w prywatnym, rodzinnym archiwum²⁷. Raczej więc tzw. „Dom ze stemplami” możemy uważać za archiwum publiczne jakiegoś urzędu znajdującego się na akropolu „Miasta Dawida”.

Wypada zaznaczyć, że chronologiczne i historyczne wnioski sformułowane na podstawie odkryć w pozostałych rejonach: A1, A2, D1, D2, E1, E2, E3 są zgodne z wnioskami przedstawionymi wyżej.

Na zakończenie wypadu, choć pokrótce, omówić trzy systemy wodne zaopatrujące miasto w wodę w interesującym nas okresie. Wszystkie one rozpoczynały się u źródła Gihon, znajdującego się na dnie Doliny Cedron, poza murami miasta. Najwcześniej poznany został tzw. Kanał Warrena, nazwany tak na cześć angielskiego inżyniera Ch. Warrena, który go odnalazł i pierwszy zbadał. Kanałem tym, długości 21 m woda ze źródła kierowana była do podziemnej sadzawki, z której głębokim na 24 m szybem czerpano ją przy pomocy wiader.

Drugi system wodny, znany jako kanał Siloe, kierował wodę na południe wzdłuż dna doliny Cedron. Częściowo był kuty w skale, częściowo wykonany z kamienia. Długość jego wynosiła ok. 390 m. Doprowadzał wodę do zbiorników znajdujących się w południowej części „Miasta Dawida” i służył także do nawadniania pól uprawnych w dolinie Cedronu.

Trzecim, najbardziej znanym, systemem zaopatrującym Jerozolimę w wodę był słynny kanał Ezechiasza o długości 553 m. Był całkowicie wykuty w skale, a doprowadzał wodę ze źródła Gihon do znajdującej się w południowej części miasta sadzawki Siloe. W 1880 r. C. Schick, 6 m od wejścia do kanału, odnalazł kamienną tablicę

²⁶ zob. Y. Shiloh, *The City of David: 1978—1983...*, s. 460—461.

²⁷ op. cit., s. 461.

wielkości 50×65 cm pozostawioną przez robotników, którzy budowali kanał. Znajduje się na niej inskrypcja, której treścią jest uwiecznienie momentu spotkania się dwóch załóg, które przekuwały tunel z dwóch przeciwległych stron. Litery są wykonane bardzo starannie, język hebrajski piękny, uznany za klasyczny. Pierwsza część tej tablicy jest jednak niezapisana. Przypuszcza się, że było tam wpisane imię króla Ezechiasza, który według 2 Krl 20, 20 „zbudował sadzawkę i wodociąg i wprowadził wodę do miasta” (por. też 2 Krn 32, 4. 30; Syr 48, 17)²⁸. Powszechnie przyjmuje się, że najwcześniejszym systemem był tzw. Kanał Warrena, natomiast kanał Ezechiasza wykonano najpóźniej, bo ok. 701 r. przed Chr.²⁹. Po wykopaliskach prof. Shiloha na nowo odżyła dyskusja, który z kanałów: Warrena czy Silce był owym słynnym biblijnym *sinnor*, którym Joab dostał się do twierdzy Syjon. Uczony izraelski twierdzi bowiem, że kanał Warrena nie mógł nim być, gdyż został wykuty już po zdobyciu Jerozolimy przez Dawida. Twierdzenie takie oparł na badaniach porównawczych innych systemów wodnych w Palestynie³⁰. Wiadomo jednak, że w wielu wypadkach nie są one ściśle datowane. Wydaje się więc, że nie można zbyt pochopnie odrzucać możliwości, że biblijnym *sinnor* jest tzw. Kanał Warrena.

Jak widzimy z przedstawionego powyżej materiału badania archeologiczne prowadzone od XIX wieku w Jerozolimie przyniosły szereg ciekawych i interesujących odkryć, które rzuciły sporo światła na problem zabudowy akropolu jerozolimskiego od czasów panowania Dawida do 586 roku przed Chr., czyli do zburzenia miasta przez Nabuchodonozora. Jak mogliśmy stwierdzić w wielu przypadkach archeologia potwierdziła z zadziwiającą zgodnością dane biblijne, a często je uzupełniała. W niektórych wypadkach jednak stała i stoi do dzisiaj przed szeregiem nierozwiązanych problemów, dlatego konieczne są dalsze studia i badania. Musimy być jednak świadomi olbrzymich trudności, na jakie napotyka archeologia w Jerozolimie. Współczesna zabudowa miasta, a przede wszystkim jego bardzo burzliwa historia nie są na pewno pomocą dla archeologów. Nie tracimy jednak nadziei! Szybki postęp w rozwoju metod badawczych przyczyni się na pewno do wyjaśnienia skomplikowanego problemu zabudowy starożytnej Jerozolimy.

Warszawa

ARTUR FIGURA

²⁸ zob. H. Muszyński, S. Mędała, *Archeologia Palestyny w zarysie*, Pelplin, 1984, s. 155. Tam też czytelnik znajdzie przerys inskrypcji i jej tłumaczenie.

²⁹ zob. H. Shanks, op. cit., s. 37.

³⁰ idem, op. cit., s. 38.